

Катерина Дубовик, к. н. держ. упр.

Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

ГОЛОВНІ АСПЕКТИ ПЕРЕВИХОВАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ.

Kateryna Dubovik, PhD in Public Administration

Kharkiv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration attached to the Office of the President of Ukraine

MAIN ASPECTS OF REEDUCATION OF UNDERAGE OFFENDERS

The article concerns one of the urgent problems of nowadays society – the work with children and young people and the work of services dealing with preventing juvenile delinquency and protecting rights of under-age children.

The analysis of specificity of social work with minors deviant behaviour is made. Features concerning their further resocialization are allocated. The basic directions of the further work with this category are defined. It is defined that social work with minors and their further resocialization should be realised taking into account conformity of actions of a family, school, mass media, circle of contemporaries and conditions of course of this process. Inconsistency of actions of aforementioned social institutes by all means leads to negative consequences which complicate process of socialisation during all subsequent stages of life of an individual. Especially it concerns families which carry out important social functions among which the main is socialisation of children; psychological protection, love and mutual support by members of a family.

Key words: minors, socialization, resocialization, deviant behaviour.

Процес сучасного розвитку суспільства характеризується багатьма складними факторами, які трансформуються в політичній, економічній, соціальній, освітньої та іншими сферами життєдіяльності. В наслідок цього стає зміна громадської свідомості, в якій відображаються певні реалії життя. Суспільне життя характеризується загостренням багатьох суперечностей, які вносять напруженість та викликають появу негативних тенденцій у процесі соціалізації підростаючої особистості.

Служби та кримінальна міліція у справах дітей вирішують всі питання, що стосуються повноцінного розвитку та захисту прав дітей, проводять роботу, щодо запобігання негативним явищам серед неповнолітніх.

Аспекти соціалізації і ресоціалізації неповнолітніх девіантної поведінки у вітчизняній науці досліджені на недостатньому рівні.

Окремі аспекти даної проблеми розглянуто Г. Андреевою, І. Жогло, Л. Міщик та ін.

Питання соціалізації і ресоціалізації неповнолітніх девіантної поведінки, зокрема, висвітлюється в роботах М. Капської, І. Конона, Н. Лавриченка, А. Мудрика, В. Лютого та ін.

Зазначені праці є науковим підґрунтям вдосконалення роботи органів державної влади у сфері захисту прав дитини, але вирішення практичних питань супроводжується виникненням труднощів, пов'язаних з необхідністю врахування специфіки, притаманній сфері ресоціалізації неповнолітніх девіантної поведінки.

Метою даної роботи є узагальнення результатів дослідження щодо обґрунтування основних аспектів соціалізації і ресоціалізації неповнолітніх правопорушників.

У кризовий період держави, під час проведення антитерористичної операції на сході країни, багато сімей стали соціально незахищеними, деякі взагалі лишились будинків, робочих місць. Ці сім'ї частково або взагалі втрачають свої функції виховання, матеріального забезпечення та турботи про нормальний розвиток дитини, внаслідок чого неповнолітні опиняються у конфлікті з законом.

Сучасні особливості розвитку українського суспільства справляють на особистість, її формування та становлення значний вплив: науково-технічний прогрес обумовлює появу нових економічних відносин, які в свою чергу вимагають від індивіда підвищення його освітнього та культурного рівнів, поглиблення й розширення світогляду, розвитку технологічно нових вмінь, навичок і здібностей, високого рівня усвідомленості громадського обов'язку та особистої відповідальності. Ускладнюється процес становлення особистості.

В цілому сучасні інститути соціалізації не забезпечують повного задоволення потреби формування у підлітків ціннісних орієнтацій, суспільно схвалених нормативних уявлень, світоглядних переконань та життєвих позицій.

Входження України у новий період становлення всіх сфер соціального розвитку висуває на головний план питання соціальної роботи з неповнолітніми, соціалізація яких проходить в екстримальних життєвих умовах. Соціальна робота є однією із організаційних складових процесу реалізації державної політики стосовно неповнолітніх в Україні, а у більш широкому розумінні – і соціальної політики. Відповідно, її головною метою є створення умов для успішної соціалізації особистості.

Соціальна робота з неповнолітніми має бути спрямованою на створення умов, які сприяють соціальній адаптації та самореалізації. Тому вона повинна проводитись за двома пріоритетними напрямками: з одного боку – це соціальна опіка, надання різних видів соціальної допомоги окремим категоріям неповнолітніх, а з іншого – це соціальна діяльність, яка спрямована на розкриття творчого потенціалу неповнолітніх і стимулює формування в них імунітету до різноманітних негативних явищ¹.

Основні види соціальної роботи трактуються та класифікуються різними авторами по-різному. Найбільш узагальнена класифікація подана у Законі України «Про соціальну роботу з дітьми і молоддю», де зазначено, що види соціальної роботи – це способи спрямованості соціальної роботи, визначення їх змісту в залежності від поставлених цілей, а основними видами соціальної роботи з неповнолітніми є: соціальне обслуговування, соціальний супровід, соціальна профілактика, соціальна реабілітація, соціальне інспектування.²

У сфері державної політики стосовно неповнолітніх, неповнолітні як об'єкти соціальної роботи, займають особливе місце. Це обумовлено, з одного боку, особливостями їхнього вікового розвитку, становленням фізіологічної та психологічної конституції; з іншого – рівнем розвитку інтелекту, духовності, формуванням особистості. Суттєву роль відіграє також процес набуття ними соціального статусу, отримання освіти і професійних навичок, правової суб'єктності. Все це у сукупності визначає неповнолітніх як клієнтів дуже вразливих від зовнішніх негативних впливів, що необхідно враховувати у своїй діяльності інститутам влади, які є суб'єктами державної політики стосовно неповнолітніх. Вони мають користуватись у своїй діяльності низкою таких принципів як демократизм, публічність, законність, диференційність, компетентність, узгодженість дій і відповідальність суб'єктів державної політики стосовно неповнолітніх. Ці принципи діяльності суб'єктів державної політики, стосовно неповнолітніх, є підґрунтям її ефективної реалізації, вдосконалення практичної діяльності і правової бази, що сприятиме успішній соціалізації та ресоціалізації неповнолітніх.

Саме із врахуванням основної проблеми соціалізації даної вікової стадії неповнолітнім має надаватись соціальна робота³. Невідповідність дій інститутів соціалізації (сім'ї, школи, засобів масової інформації, середовища однолітків тощо) приводить до негативних наслідків, які ускладнюють процес соціалізації та ресоціалізації особистості.

У психолого-педагогічній літературі на цій підставі виділено термін «жертви несприятливих умов соціалізації» та соціально-педагогічну галузь знань – «віктимологію», яка розвивається на стику педагогіки, психології, соціології, кримінології та етнографії і вивчає різні категорії людей, що є жертвами несприятливих умов соціалізації⁴.

¹ Кротюк, С. (2015). *Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики*. Київ, 179-180.

² Закон України про охорону дитинства 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>.

³ Коваль, Л., Зверева, І., Хлебнік, М. (2016). *Соціальна педагогіка*. Київ, ІЗМН, 151.

⁴ Комарова, Н., Бевз, Ж., Волинець, І. (2015). *Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей*. Київ: укр. ин-т соціал. дослідж., 103.

Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, у своїх юридичних правах та пільгах прирівняні, згідно з чинним законодавством України, тобто мають одні й ті ж самі права та пільги¹. Утримання і виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечує держава, застосовуючи здебільшого інституціональні форми опіки та піклування над ними. Специфічні умови життєдіяльності в інтернаті впливають на соціалізацію неповнолітніх. Так, окремі науковці виділяють наступні негативні чинники, що впливають на розвиток особистості в інтернатному закладі: емоційні; соціальні; економічно-територіальні. Дослідження деяких вчених-психологів свідчать про ознаки «госпіталізму» цієї категорії дітей, тобто фізичне та психічне відставання у розвитку, що проявляється у підвищеній конфліктності, зниженій емоційності, пасивності в організації діяльності, відсутності співчуття, проявах агресивності². Тому, в Україні, з 1998р. розпочато роботу щодо впровадження нових сімейних форм утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а саме, інституту прийомної сім'ї.

На законодавчому рівні, «приймна сім'я» визначається як «сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, від однієї до чотирьох дітей на виховання та на спільне проживання». Розрізняють такі види прийомних сімей: довготермінова (коли дитина залишається в сім'ї до повноліття); середньотермінова (коли дитина знаходиться в сім'ї, доки не відновляться її зв'язки з біологічною сім'єю, не зміняться на краще тимчасово погіршені обставини); вихідного дня (коли дитина приходить на вихідні у сімейне оточення); денна (коли дитина приходить у сім'ю, де є догляд, виховання і піклування протягом дня, якщо рідна сім'я цього забезпечити не в змозі, у разі, коли батьки працюють, а дитина потребує особливої уваги)³.

Отже, соціальна робота з категорією дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування здійснюється суб'єктами соціальної роботи з такими основними групами неповнолітніх: 1) неповнолітні, які живуть в сім'ях опікунів (піклувальників); 2) неповнолітні, які перебувають в школах-інтернатах; 3) неповнолітні, які навчаються у ПТУ, коледжах, університетах; 4) неповнолітні, які закінчили школи-інтернати; 5) неповнолітні, які виховуються у прийомних сім'ях, у будинках сімейного типу; 6) неповнолітні, які тимчасово перебувають у притулках для неповнолітніх.

Неповнолітні з девіантною поведінкою потребують професійного специфічного підходу з боку суб'єктів соціальної роботи, їх можна об'єднати у групу, що характеризується спільними ознаками, пов'язаними із девіантними проявами. Зокрема, це неповнолітні з делінквентною та адиктивною поведінкою. Потенційними «кандидатами» до цієї категорії є неповнолітні, що не можуть успішно пройти соціалізацію та ресоціалізацію.

Для неповнолітніх з девіантною поведінкою характерними є такі риси, як невірноваженість, імпульсивність, впертість, безвідповідальність, низький рівень самоконтролю та самодисципліни. Часто зустрічаються такі риси характеру, як грубість, брехливість, егоїзм, інфантилізм (несамостійність прийняття рішень, невміння бачити наслідки власних дій і брати на себе відповідальність, занижена критичність по відношенню до себе, підвищені вимоги до інших). При цьому вони мають підвищену потребу у спілкуванні, самоствердженні, нечіткі та нестійкі моральні принципи, ціннісні орієнтації антисуспільного змісту, наприклад самоствердження шляхом насильства тощо⁴.

У роботі з неповнолітніми з девіантною поведінкою важливим є знання акцентуацій характеру. Оскільки, як показують дослідження, із загальної кількості неповнолітніх, які потрапляють у заклади реабілітації, близько 80 % осіб становлять акцентуали. Розрізняють такі основні типи акцентуацій характеру, які найчастіше зустрічаються у неповнолітніх даної категорії: нестійкий, збудливий, істероїдний, шизоїдний тощо. Універсальною методикою виявлення акцентуації характеру є патохарактерологічний діагностичний опитувальник, розроблений О. Лічко в Інституті ім. В. Бехтерева.

Соціальна робота з неповнолітніми з девіантною поведінкою має здійснюватись, відповідно

¹ Толстоухова, І. (2010). *Комплексні програми центрів соціальних служб для молоді*. Київ: УДЦССМ, 204.

² Коваль, Л., Зверева, І., Хлебник, М. (2016). *Соціальна педагогіка*. Київ: ІЗМН, 151.

³ *Закон про соціальну роботу з дітьми та молоддю 200*. (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>.

⁴ Кривачук, Л. (2002). *Реалізація державної молодіжної політики з питань неповнолітніх в Україні (державно-управлінський аспект): дис. Кандидата наук з держ. упр.: 25.00.02*. Львів, 123.

до систематизації, що розроблена А. Павленко, І. Пінчук, Л. Шнеренко, за такими напрямками:

– профілактика девіантної поведінки неповнолітніх – комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, що спричиняють девіантну поведінку неповнолітніх;

– соціальний контроль негативного впливу на неповнолітніх – виявлення фактів аморального та кримінального впливу на неповнолітніх у сім'ї, у неформальному оточенні, захист прав дитини, порушення питання про позбавлення осіб батьківських прав, опіку та патронаж тощо;

– соціальна підтримка та реабілітація неповнолітніх з девіантною поведінкою – комплекс заходів, який передбачає здійснення психологічної корекції і реабілітації неповнолітніх, допомоги у створенні навколо неповнолітніх позитивного оточення, сприяння налагодженню сприятливої атмосфери у формальній групі, до якої входить підліток, корекції у разі необхідності сімейних відносин¹.

Проблема дитячої бездоглядності не є новою для України (маємо на увазі досвід 20-30 років), проте, вона і досі залишається недостатньо вивченою та дослідженою. Автори словника-довідника з кримінології та психології та словника-довідника для соціальних працівників та соціальних педагогів² поняття «бездоглядність» трактують як послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою неповнолітніх батьків чи осіб, які їх замінюють. Л. Кривачук, у свою чергу, запропоновано таке визначення: дитяча бездоглядність – це відсутність забезпечення основних потреб дітей у їжі, одязі, теплі, чистоті; антисанітарні умови проживання дітей у сім'ї; відсутність надання дітям необхідного лікування; пропуски дітьми навчальних занять (без поважних причин), відсутність нагляду батьків за поведінкою дітей. Вказані чинники є критеріями визначення дитячої бездоглядності. Але на законодавчому рівні в Україні визначення даного поняття відсутнє, хоча це є дуже важливим чинником ефективної діяльності інститутів виконавчої влади у сфері державної політики стосовно неповнолітніх. Бездоглядні діти, як правило, займаються бродяжництвом, жебрацтвом, крадіжками, вживають алкогольні напої, тютюнові вироби, наркотики, токсичні речовини, вони часто стають жертвами сексуальних злочинів, залучаються дорослими до протиправної діяльності, їхнє життя і здоров'я постійно перебуває під загрозою, а самі вони знаходяться у екстремальних життєвих умовах. Тому дана категорія неповнолітніх має становити окрему групу клієнтів соціальної роботи, яка потребує притулку за потребою, педагогічно-психологічної підтримки, соціально-правового захисту та відповідної реабілітаційно-профілактичної роботи.

Неповнолітні, які виховуються у неблагополучних (часто багатодітних) сім'ях є складовою частиною більшості девіантів. Кількість таких сімей з кожним роком зростає. Для своєчасної постанови таких сімей на облік служб у справах дітей необхідна взаємодія працівників медичних та дитячих закладів із службами у справах дітей. Тому важливо здійснювати соціальну роботу з членами таких сімей, насамперед, соціальне інспектування та соціальний супровід неблагополучних сімей, з метою забезпечення успішної соціалізації дітей, які виховуються у цих сім'ях³.

В Україні ратифіковано низку Конвенцій і Рекомендацій Міжнародної організації праці, які регулюють питання праці неповнолітніх⁴. Система національного законодавства, що регламентує трудові відносини неповнолітніх, визначена багатьма нормативно-правовими актами що мають вищу силу. Насамперед основним законом – Конституцією України⁵, Кодексом законів про працю України⁶, Законом України «Про зайнятість населення»⁷, Законом України «Про охорону праці»¹,

¹ Коваль, Л., Зверева, І., Хлебник, М. (2016). *Соціальна педагогіка*. Київ: ізмн, 151.

² Комарова, Н., Бевз, Ж., Волинець, І. (2015). *Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей*. Київ: укр. ин-т соціал. дослідж., 103.

³ Меленюк, В. (2011). *Особливості соціалізації та ресоціалізації неповнолітніх девіантної поведінки*. Харків: збірник наукових праць, серія публічне управління: теорія та практика, 224.

⁴ *Конвенція ООН о правах ребёнка* (1990). Москва: амалфія, 270.

⁵ *Конституція України 1996* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>.

⁶ *Кодекс законів про працю 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>.

⁷ *Закон про зайнятість населення 2009* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>.

«Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»² та іншими підзаконними нормативно-правовими актами. Незважаючи на те, що праця завжди вважалася засобом виховання (у тому числі, і у дитячому віці) не будь-яка праця має позитивний виховний вплив. Наприклад, важка праця неповнолітніх з метою їх експлуатації. Для аналізу використаємо соціологічне опитування неповнолітніх з питань їх трудової зайнятості та дослідження «Дитяча праця в Україні», які були проведені у 2015 р. українським інститутом соціальних досліджень за підтримки Міжнародної організації праці (ILO) у межах Міжнародної програми ліквідації дитячої праці (IPEC). За результатами цих досліджень встановлено, що серед 350 тис. дітей, які займалися економічною діяльністю у 2015 р. в Україні 52% становили неповнолітні віком 15-17 років, яким за національним законодавством дозволяється працювати; 24% - діти віком 13-14 років; 24% - діти віком до 13 років.³

Особливості функціонування сучасного ринку праці в Україні впливають на розподіл працюючих неповнолітніх за видами економічної діяльності. Так, сферою найбільшого використання праці неповнолітніх є сільське господарство (53% працюючих), торгівля (34%), послуги (27%). Залучення неповнолітніх до економічної діяльності значною мірою залежить і від місця проживання, адже, виявилось, що рівень економічної зайнятості у 2015 р. неповнолітніх з числа сільських жителів значно вищий ніж у міських: у сільській місцевості – 7,1%, у міській – 5,2%. У більшості випадків відносини працюючих неповнолітніх з роботодавцями не мають офіційного оформлення. Так, 86% працюючих приймалися на роботу за усною домовленістю, без оформлення відповідних документів, і лише 14% були офіційно оформлені на роботу⁴.

Таким чином, виконуючи некваліфіковану, важку фізичну працю, неповнолітні стають жертвами надмірного фізичного і психологічного навантаження. Експлуатація праці неповнолітніх негативно позначається на їх здоров'ї, подальшому розвитку та виступає негативним чинником їх успішної соціалізації. Окремою є проблема праці неповнолітніх з девіантною поведінкою, зокрема, тих, хто жебракує, бродяжить, знаходиться у конфлікті із законом. Неповнолітні цієї категорії залучаються до діяльності, яка належить до найгірших форм праці неповнолітніх, зокрема, проституції, порнографії, примусової праці, кримінальних діяч, крадіжок металу. В наслідок діється деформація у структурі та функціях суспільних інститутів, насамперед сім'ї та навчальних закладів. Тому сучасні кризові явища в суспільстві вимагають проведення цілеспрямованої соціальної роботи з неповнолітніми девіантною поведінки, з метою їх ресоціалізації.

References:

1. *Zakon pro zajnatiist' naseleennia 2009* [Law of Ukraine on employment of population] (Verkhovna Rada Ukraine). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>> [in Ukrainian].
2. *Zakon pro okhoronu pratsi 2008* [Law of Ukraine on protection of labour] (Verkhovna Rada Ukraine). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>> [in Ukrainian].
3. *Zakon pro sotsial'nu robotu z dit'my ta moloddu* [Law of Ukraine on social work with children and youth] (Verkhovna Rada Ukraine). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>> [in Ukrainian].
4. *Zakon pro spriannia sotsial'nomu stanovlenniu ta rozvytku molodi v Ukraini 2003* [Law of Ukraine on promotion of social establishment and development of youth in Ukraine 2003] (Verkhovna Rada Ukraine). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>> [in Ukrainian].
5. *Zakon Ukrainy pro okhoronu dytynstva 2003* [Law of Ukraine on protection of childhood] (Verkhovna Rada Ukraine). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>> [in Ukrainian].
6. Koval', L., Zvereva, I., Khlebynyk, M. (2016). *Sotsial'na pedahohika* [Social pedagogics]. Kyiv: izmn [in Ukrainian].
7. *Kodeks zakoniv pro pratsiu 2003* [Code of labour laws 2003] (Verkhovna Rada Ukraine). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>> [in Ukrainian].

¹ *Zakon pro okhoronu pratsi 2008* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>.

² *Zakon pro spriannia sotsial'nomu stanovlenniu ta rozvytku molodi v Ukraini 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>.

³ Кротюк, С. (2015). *Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики*. Київ, 179-180.

⁴ Кротюк, С. (2015). *Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики*. Київ, 179-180.

8. Komarova, N., Bevz, Zh., Volynets', I. (2015). *Metodychni rekomendatsii sotsial'nym pratsivnykam schodo sotsial'noho suprovodu pryjomnykh simej* [Methodical recommendations for social workers concerning social maintenance of adoptive families]. Kyiv: ukr. yn-t sotsial. doslidzh. [in Ukrainian].
9. *Konvencija OON o pravah rebjonka* [UN convention on children's rights] (1990). Moscow: amalfija [in Russian].
10. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* [The Constitution of Ukraine] (Verkhovna Rada Ukainy). *Official website of the Verkhovna Rada of Ukraine*. <<http://www.portal.rada.gov.ua/>>
11. Kryvachuk, L. (2002). *Realizatsiia derzhavnoi molodizhnoi polityky z pytan' nepovnolitnikh v Ukraini (derzhavno-upravlins'kyj aspekt)* [Implementation of state youth policy on underage in Ukraine (state and government aspect)]: dys. Kandydata nauk z derzh. upr.: 25.00.02 [Thesis for PhD degree in public administration] Lviv [in Ukrainian].
12. Krotiuk, S. (2015). *Vyvchennia molodi na suchasnomu etapi: pytannia metodolohii i metodyky* [Studiing youth at the present stage: questions of methodology and methods]. Kyiv, 179-180 [in Ukrainian].
13. Meleniuk, V. (2011). *Osoblyvosti sotsializatsii ti resotsializatsii nepovnolitnikh deviantnoi povedinky* [Features of socialization and re-socialization of underage with deviant behavior]. Kharkiv [in Ukrainian].
14. Tolstoukhova, I. (2010). *Kompleksni prohramy tsestriv sotsial'nykh sluzhb dlia molodi* [Complex programs of centers of social services for youth]. Kyiv: UDTsSSM [in Ukrainian].